

Əlyazması hüququnda

QƏHRƏMANLI YEGANƏ VASİF QIZI

FƏRHAD AĞAZADƏNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

B A K İ - 2017

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
YUSİF MİRƏHMƏD oğlu SEYİDOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
HÜSEYN ABBAS oğlu ƏSGƏROV

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
MÜBARİZ İMRAN oğlu YUSİFOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
ƏZİZXAN VƏLİ oğlu TANRIVERDİYEV

**Aparıcı müəssisə: Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «___» _____ 2017-ci il saat «___»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «___» _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türkologiyanın ən inkişaf etmiş qollarından biri olan Azərbaycan dilçilik elminin kökləri XIX əsrə bağlıdır. XX əsrin 20-ci illəri Azərbaycan dilinin saflığı, milliliyi, yüksəlişi, tədrisi, dil dərsləkləri, yeni əlifba uğrunda mübarizələrlə əlamətdar olan bir dövr idi. Azərbaycan xalqının qədimlərdən başlayaraq davam edən böyük və zəngin tarixində XX əsrin ilk illəri qədər problemlə və ziddiyyətlərlə dolu bir dövr təsəvvür etmək çətindir. Bu əsrin meydana gətirdiyi elmi-mədəni problemlər içərisində dil məsələləri xüsusi yer tuturdu. XX əsr Azərbaycan dilçilik tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş sanballı monoqrafiyaların, ayrı-ayrı elmi və publisistik məqalələrin, dərsləklər, dərslər vəsaitləri, metodik mənbələrin əhəmiyyətinə kölgə salmamaq şərtilə o da qeyd olunmalıdır ki, dilçilik tariximizin məhz həmin dövrünə aid müəyyən məsələlərin həlli uzun müddət cəmiyyətimizin həyatında hökm sürən siyasi və ideoloji iqlimin təsirindən diqqətdən kənar qalmış, təxirə salınmışdır. Dilçiliyimizin “təxirə salınmış”, unudulmuş şəxsiyyətlərindən biri, heç şübhəsiz, Fərhad Ağazadə idi. Bu, təkcə Fərhad Ağazadə fenomeni ilə bağlı məsələ deyildir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəbdən XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən bir çox tarixi hadisələrlə yanaşı, əlifba hərəkəti, ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması, bu yolda əsl mübarizələrin həyat və yaradıcılıq yolu araşdırılmamışdır. Lakin son dövrlərdə bu məsələlər öz qiymətini almışdır. Belə ki, türkdilli xalqların, eləcə də Azərbaycan xalqının mədəni həyatında böyük rol oynamış Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında 09.11.2005-ci il və 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 18.02.2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir. Bu baxımdan Türkoloji Qurultayda və onun təşkilində xüsusi rolu olan Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri və əlifba sahəsindəki xidmətləri işıqlandırılmalı da, onun çoxşaxəli irsinin hərtərəfli araşdırılmasına bu gün də ehtiyac duyulmaqdadır. Bu görkəmli ədibin fəaliyyəti, xüsusən də dilçi və metodist kimi, fikir dünyası, həyat yolu müxtəlif istiqamətlərdə öyrənilməyə layiqdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Elmi işin yazılmasının əsas məqsədi XX əsrin əvvəllərində dilçiliyə aid əsərlər içərisində Fərhad Ağazadənin əsərlərini həm dilçilik, həm də elmi-metodiki baxımdan

düzgün və obyektiv təhlil edib qiymətləndirmək, həmçinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində M.F.Axundovdan F.Ağazadəyə qədərki əlifba layihələrini nəzərdən keçirməklə F.Ağazadənin bu sahədəki rolunu dolğun, tam və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etməkdir.

Elmi işdə F.Ağazadə irsinin obyektiv təhlili üçün aşağıdakı məsələlərə xüsusi əhəmiyyət verilib:

- XX əsrin əvvəllərində ümumi tarixi-siyasi, ədəbi-mədəni durumu təhlil edib prosesi qiymətləndirmək;

- F.Ağazadəyə qədərki əlifba layihələrini nəzərdən keçirməklə onun bu sahədəki rolunu müəyyənləşdirmək;

- Həyatı və fəaliyyətindəki maraqlı və dəyərli məqamları işıqlandırmaq;

- Azərbaycanca ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesində onu ən bərk mübariz, latın əlifbasını nəzəri cəhətdən təsdiqləyən əsərlərin: 4 kitab və çoxsaylı məqalələrin müəllifi kimi tanıtmaq üçün həmin əsərləri təhlil etmək;

- Azərbaycan dilinin fonetikasına və orfoqrafiyasına həsr olunmuş çoxsaylı əsər və məqalələrin həmin dövrdəki əsərlərlə müqayisədə rolunu və yerini müəyyənləşdirmək;

- F.Ağazadənin Azərbaycan dilçiliyində ilk addım olan durğu işarələri haqqındakı yazısını araşdırmaq;

- F.Ağazadənin Azərbaycan dilinin morfologiyası haqqında “Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları” (tükənəklər) əsərini təhlil etməklə onun morfologiya, sözün tərkibi, söz yaradıcılığı barədə fikirlərini açıqlamaq;

- Azərbaycan dilinin leksikası haqqında “Boyaqların adları başlıbaşınamı qoyulmuşdur?(yaxud haradan götürülmüşdür?)” əsərində rəng adlarının çox maraqlı açıqlamasına diqqət yetirmək;

- F.Ağazadənin metodist kimi fəaliyyətini qiymətləndirərkən çoxsaylı dərslərlərini və metodik mülahizələrin irəli sürüldüyü məqalələri araşdırmaq.

Tədqiqatın predmet və obyektı. Mövzunun predmetini XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda latın əlifbasına keçid uğrunda fəal mübariz, vətən övladlarının daim maarifləndirilməsi yolunda əzmlə çalışan bacarıqlı bir müəllim, dilçilik tarixində bir çox sanballı elmi məqalə və monoqrafiyaları ilə tanınmış bir alim, çoxsaylı dərslərləri və metodik vəsaitləri ilə təcrübəli metodist, ədəbiyyatşünaslığa aid dəyərli əsərlərin müəllifi, həmçinin dövrünün qəzet və jurnallarında mütəmadi çap olunan

görkəmli bir publisist olan Fərhad Ağazadənin (1880-1931) dilçi və metodist kimi fəaliyyəti, dilçilik görüşləri təşkil edir.

Dissertasiyanın birinci fəslində F.Ağazadənin həyat və fəaliyyəti, eləcə də onun yaşayıb-yaratdığı dövrün ictimai-siyasi, tarixi gerçəklikləri, ikinci fəsilə onun dilçiliyə aid çoxsaylı əsər və məqalələri, onların Azərbaycan dilçilik tarixində rolu, ümumən dilçilik görüşləri, 30 illik müəllimlik fəaliyyəti dövründə 7 dərsliyi və metodiki mülahizələr irəli sürülən məqalələri, III fəsilə Fərhad Ağazadənin əlifba haqqında fikirləri, mülahizələri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi. Fərhad Ağazadə haqqında ilk dəfə Ə.Seyidovun “Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən” (1956) əsərində məlumat verilir. F. Ağazadə haqqında ilk müfəssəl məqalə prof. A.Abdullayev tərəfindən yazılmışdır. Onun əvvəlcə “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair” (1958) məqaləsində, daha sonra “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən” kitabında F.Ağazadənin həyatı və elmi fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.

Ondan sonra F.Ağazadə haqqında yığcam məlumat S. Hələtəinin “F.Ağazadənin pedaqoji və elmi fəaliyyəti haqqında”, Y.Seyidovun “Azərbaycan dilçilik elmini yaradanlar və inkişaf etdirənlər”, R.Baxışovanın “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maarifin vəziyyəti və onun inkişafına mane olan amillər” məqalələrində, prof. Adil Babayevin “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasında “Türksoyun birlik səsi” kitabında, Ə.Abdullayevin “Azərbaycan dili məsələləri”, N. Qəhrəmanlının “Köhnə-yeni əlifba” əsərlərində rast gəlirik.

Fərhad Ağazadə haqqında ilk monoqrafiya prof. Əjdər Ağayevin “Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri” adlanır (1987). O, bu görkəmli şəxsiyyətin həyatı, yeni əlifba uğrunda mübarizəsi, pedaqoji görüşləri, təlim-tərbiyə haqqında fikirləri, dərsləkləri, bir sözlə, onun çoxşaxəli yaradıcılığını işıqlandırmışdır.

C.Əhmədov “Ədəbiyyat tədrisi metodikası” dərsliyində F.Ağazadənin həyatı, yaradıcılığı və onun “İkinci il” və “Ədəbiyyat məcmuəsi” dərsliyi haqqında geniş məlumat verir.

Türk xalqlarının tarixində mühüm hadisə olan I Türkoloji qurultayın 80 illik yubileyi (2006) ərəfəsində Fərhad Ağazadənin latın əlifbası uğrunda mübarizəsini, onun I və II Müəlimlər qurultayında, I Türkoloji qurultayda iştirakını, rolunu müfəssəl araşdıran İ.İsaxanlı olmuşdur. O, “Azərbaycanda latın əlifbasında keçid və Fərhad Ağazadə” monoqrafiyasında latın əlifbasına keçmə prosesinin tarixinə nəzər

saldıqdan sonra F.Ağazadənin bu işdə müstəsna rolu, mövqeyi, həyatı ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

2006-cı ildə prof. K.V.Nərimanoğlu və Ə.Ağakışiyevin tərtib etdiyi “1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı” kitabında F.Ağazadənin qurultaydakı “Türk dilində imla qaydaları” adlı məruzəsi, “Yeni yol” qəzetində nəşr olunmuş “Vahid imlamız olmalıdır” və “Yeni əlifbanın Şərqdəki nəticələri” məqalələri verilmişdir.

2006-cı ildə prof. N.Cəfərov F.Ağazadənin “Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları” (tükənəklər) əsərini nəşr etdirmişdir. Yazıldığı vaxt nəşr olunmayan bu əsər müasir dövrümüzdə F.Ağazadənin ilk mətbu əsəridir.

Son illərdə H.Həşimlinin “Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə ədəbi-elmi fikir” monoqrafiyasında və “Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə Avropa ədəbiyyatı məsələləri” məqaləsində F.Ağazadənin çoxsaylı dərsləkləri içərisində sayca üçüncü olan və mühüm mövqeyə malik olan “Ədəbiyyat məcmuəsi” dərsləyi ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə araşdırılır.

Bütün bunlara baxmayaraq, sonuncu monoqrafiyanı çıxarmaqla onun dilçi və metodist kimi fəaliyyəti geniş tədqiqat obyektinə kimi diqqətdən kənar qalmışdır.

Tədqiqatın elmi metodologiyası. Elmi araşdırmaların aparılmasında tarixi-müqayisəli, nəzəri və təsviri yanaşma üsulundan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycan dilçilik tarixinə aid elmi-nəzəri əsərlərdən, Azərbaycan və rus tədqiqatçılarının araşdırmaları və əlifba hərəkəti, Türkoloji Qurultaya və F.Ağazadəyə həsr olunmuş ədəbiyyatdan, Azərbaycan Dövlət Arxivinin S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan F.Ağazadənin şəxsi fondundan, o cümlədən həmin dövrdə dilçiliyə aid əsərlərdən istifadə olunmuşdur. Buradakı əlyazmaların xeyli hissəsi əski əlifba ilə yazıldığından transliterasiya edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İndiyədək F.Ağazadənin pedaqoji görüşləri və yeni əlifba uğrunda mübarizəsi əks olunmuş, yalnız bir dərsləyi - “Ədəbiyyat məcmuəsi” haqda monoqrafiya yazılmışdır. Onun dilçi və metodist kimi fəaliyyəti bu fonda kölgədə qalmışdır. Bu baxımdan bu tədqiqat işində F.Ağazadənin dilçilik görüşləri araşdırılaraq Azərbaycan dilçiliyinin yaradıcılarından biri kimi rolu müəyyənləşdirilmişdir. Bu dissertasiya F.Ağazadənin dilçilik görüşlərini sistemli şəkildə tədqiq etmək sahəsində ilk təşəbbüsdür. Tədqiqat işində F.Ağazadənin həyat və

fəaliyyətindəki maraqlı məqamlar üzə çıxarılmış, Azərbaycan dilinin fonetikasi və orfoqrafiyası, morfoloqiyası və leksikası sahəsindəki xidmətləri müəyyənləşdirilmiş, durğu işarələri haqqında fikirləri ümumiləşdirilmişdir. F.Ağazadənin metodist kimi fəaliyyəti araşdırılarkən 7 dərsliyi və bu barədə olan məqalələri tədqiqat müstəvisinə çıxarılmış, yeni əlifba haqqındakı əsərləri geniş şərh olunmuş, bütün əsərlərinin bibliografyası tərtib olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Elmi-tədqiqat işi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilçiliyi, əlifba hərəkəti haqqında araşdırmaların aparılmasında yardımçı ola bilər. Eyni zamanda, dərslərlərin, ümumiyyətlə, dilçilik tariximizin və xüsusilə, Fərhad Ağazadə yaradıcılığı haqqında meydana çıxacaq əsərlərin tərtibində istifadə oluna bilər. Dissertasiya bu dövrü araşdıran alimlər üçün də əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. İş Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Elmi işin əsas müddəaları Beynəlxalq konfranslarda məruzə şəklində söylənmiş, Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının elmi nəşrlərində çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, F.Ağazadə əsərlərinin bibliografyası və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığından, qarşıya qoyulan başlıca elmi məqsəd və vəzifələrdən, tədqiq tarixindən, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, metodologiyası, aprobasiyası və strukturundan danışılır.

İki yarım fəsildən ibarət olan **birinci fəsil “Fərhad Ağazadənin Azərbaycan elmi-mədəni fikir tarixində rolu”** adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan elmi, əlifbası və tədrisi işinə töhfələr vermiş görkəmli alimin elmi-mədəni fikir tariximizdə əvəzsiz xidmətləri, çoxşaxəli fəaliyyəti araşdırılır, F.Ağazadənin həyatı haqda məlumat verilir, Azərbaycanda latın əlifbasına keçiddə onun rolu müəyyənləşdirilir, elmi fəaliyyətinin hər iki dövrü (1900-1918, 1918-1931) nəzərdən keçirilir.

“Fərhad Ağazadənin dilçi-alim kimi formalaşmasında mühitin rolu” adlanan birinci yarım fəsildə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ümumi tarixi-siyasi, ədəbi-mədəni durumu təhlil edilmiş, F.Ağazadənin

latın əlifbası uğrunda mübarizəsi əks etdirilməklə yanaşı, bu yolda mövqeyini aydın görmək üçün onaqədərki yeni əlifba layihələri və onun bu layihələrə münasibəti məsələsinə diqqət yetirilmiş, bununla həm də yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixinə nəzər salınmışdır. F.Ağazadə bu yolda ilk təşəbbüskar olan M.F.Axundovdan başlamış, Mirzə Melkum xan, İranın Tiflisdəki baş konsulu Mirzə Rza xan Ərfəüddövlə, Ağa bəy Yadigarov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd ağa Şahtaxtılı, Yusif Talıbzadənin əlifba layihələrinə özünün “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsərində münasibət bildirmişdir. Demək olar ki, bu layihələrin heç biri onu qane etmirdi, çünki o, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi deyəndə onun məhz latın əlifbası ilə əvəz olunmasını nəzərdə tuturdu. Bunun üçün o, 1906-cı ildə latın qrafikası əsasında öz layihəsini yaratdı. Həmin layihə 29 hərfdən ibarət olub, j və x hərfləri yox idi.

"Fərhad Ağazadənin dil, orfoqrafiya və əlifba sahəsində fəaliyyəti" adlanan II yarım fəsildə Fərhad Məşədi Rəhim oğlu Ağazadə “Şərqli”nin həyatı haqda bəzi məqamlar üzə çıxarılmış, onun bütün fəaliyyəti, xüsusən, latın əlifbası uğrunda mübarizəsi əks etdirilmişdir. F.Ağazadənin fəaliyyətinin 2 dövrə ayrılmasına ənənədən uzaq olaraq fərqli münasibət var ki, bu da sırf F.Ağazadənin fəaliyyətinin mərhələləri ilə bağlıdır. Belə ki, I dövr F.Ağazadənin, əsasən, müəllimlik fəaliyyəti, I və II Müəllimlər qurultaylarında iştirakı, dərsləkləri, əlifba layihələri ilə xarakterikdir, maarifçilik mövqeyindədir. Onun istər əlifba sahəsində mübarizəsi, istərsə də dilçilik və metodistlik fəaliyyəti II dövrdə daha geniş vüsət alır, o, əməli, praktik tədbirlərə əl atır.

II yarım fəslin **“Fərhad Ağazadənin maarifçilik fəaliyyəti (1900 – 1918)”** adlanan I hissəsində fəaliyyətinin I dövrü haqda məlumat verilir. F.Ağazadə I və II Müəllimlər qurultaylarının hazırlanmasında və keçirilməsində N. Nərimanov, H. Zərdabi ilə yanaşı, təşkilatçı şəxslərdən biri, II Müəllimlər qurultayının` katibi olmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan dili və onun əlifbası məsələsinin qurultayın gündəliyinə salınmasında F.Ağazadə həlledici rol oynamışdır. Həmin vaxt F.Ağazadənin A.Əfəndizadə və S.S.Axundovla birgə yazdıqları “Əlifba” kitabı müzakirə olunur. F.Ağazadə ərəb əlifbasının yazıda və qiraətdə törətdiyi çətinlikləri və yeni “Əlifba” kitabının üstünlüklərini nümayiş etdirsə də, qurultayın bir çox nümayəndələri hətta islah olunmuş ərəb əlifbasını qəbul etmədi. Lakin bu, təşəbbüs olaraq əlifba işinə təkan verdi. II Müəllimlər qurultayının tövsiyəsi ilə F.Ağazadə bir neçə müəllimlə birgə

(S.Əbdürəhmanzadə, S.S.Axundzadə, A..Talibzadə, A.Əfəndizadə və M. Mahmudbəyov) "İkinci il" kitabını (1908) çap etdirmiş və dərslik tərtib etmək fəaliyyətini davam etdirərək 1912-ci ildə "Ədəbiyyat məcmuəsi" adlı müntəxabat kitabını nəşr etdirmişdir.

"Azərbaycanda latın əlifbasına keçid mərhələsində Fərhad Ağazadənin rolu" adlanan hissədə fəaliyyətinin II dövrü haqda məlumat verilir. O, latın əlifbasına keçid uğrunda fəal mübariz kimi çıxış edir. Bu dövr əməli, praktik tədbirlərlə yanaşı, həmçinin latın əlifbasını nəzəri cəhətdən təsdiqləyən əsərlərlə səciyyəvidir. Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi, Türkoloji Qurultay, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsində fəaliyyəti, dilçiliyə aid əksəriyyət əsərləri və dərslikləri və çoxsaylı məqalələri bu illərə təsadüf edir. Cümhuriyyət dövründə də əlifba məsələsində ən fəal yenə F.Ağazadə olmuşdur. X.Məlikaslanovun sədrliyi və H.Şahtaxtı, F.Ağazadə, A. Əmirov və Ə.Pepinovun üzvlüyü ilə Xalq Maarif Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. F.Ağazadə Cümhuriyyətin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan", həmçinin "Açıq söz"qəzetlərinin ən fəal yazarlarından olub. 1919-1920-ci illərdə isə demək olar ki, "Azərbaycan" qəzetinin hər nömrəsində F.Ağazadənin müxtəlif mövzularda yazıları dərc edilib. Azərbaycanın sovetləşməsi dönməsində "Kommunist", "Yeni yol" qəzetlərində, "Maarif işçisi", "Yeni məktəb" jurnallarında əzmlə çalışıb. Həmçinin 1922-ci ilin aprelinə yaranan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Türk Əlifba Komitəsindəki fəaliyyəti, komitə sədri kimi gördüyü işlər, komitənin yaranma tarixi haqda araşdırmalar, komitənin mətbu orqanı olan "Yeni yol" qəzetində iştirakı və onun haqqında fikirləri verilmişdir.

Fərhad Ağazadənin **Türkoloji Qurultayda** və onun təşkilindəki rolu xüsusilə qeyd edilməlidir. Ümumiyyətlə, I Türkoloji Qurultayın təşəbbüskarları içərisində N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, B.Çobanzadə, A.Samoyloviç ilə yanaşı, F.Ağazadənin də adı çəkilir. F.Ağazadə bu qurultayda xüsusi fəallıq göstərərək 3 dəfə: 6, 7 və 12-ci iclasda çıxış etdi. O, imla komissiyasının üzvü kimi 1 mart 1926-cı il tarixli 6-cı iclasda "Türk dilində yazı qaydaları" mövzusunda Azərbaycan dilində məruzə etdikdən sonra məruzənin tezislərini rusca oxudu. Məruzə çox böyük maraqla qarşılanmış və onun Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqındakı mülahizələri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

"Ərəbcə latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri" müzakirə olunan 4 mart 1926-cı il tarixli 12-ci iclasında ilk çıxış edən F.Ağazadə oldu. Nəhayət, 4 mart 1926-cı il tarixli 13-cü

iclasda bu məsələ səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində latın əlifbasının bütün türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi.

Bu hissədə həmçinin **Fərhad Ağazadənin Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsindəki** fəaliyyəti öz əksini tapır. Qurultaydan sonra SSRİ MİK-in 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı,.. F.Ağazadə ÜMYTƏK-in 4 plenumundan üçünün işində çox fəal iştirak etmişdir. 1928-ci il may ayının 1-dən etibarən ÜMYTƏK Moskvadan Bakıya köçürülən kimi F.Ağazadə komitəyə elmi işçi və informator vəzifəsinə dəvət olunur və 1930-cu il iyun ayının 1-ə qədər bu vəzifədə çalışır. Ömrünün son illərində Azərbaycan SSR EA-nın tarix şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləyir.

Belə böyük işlər görə F.Ağazadə fiziki cəhətdən xəstə və zəif idi. 1922-ci ildən onun bir ayağı amputasiya edilmişdi. 1929-cu ilin iyul ayından o, qida borusunun daralması xəstəliyindən əziyyət çəkir. Sovet İttifaqının ən yaxşı klinikalarında müalicə olunsada, amansız xəstəliyə qalib gələ bilmir və 1931-ci ilin yanvarında gözlərini əbədi yumur. F.Ağazadə dünyadan erkən – 50 yaşında köçsədə, tanrının bu qisməti, bəlkədə, onun xoşbəxtliyi idi. Bu ifadə nə qədər qərribə görünsədə, ən azı o, Türkoloji Qurultayın digər bütün üzvləri kimi, uğrunda canını fəda etdiyi iş üstündə günahkar sayılıb repressiya olunmadı, ölənə qədər ideyalarının, arzularının gerçəkləşdiyini gördü və onların sonradan necə alt-üst olduğundan xəbərsiz dünyadan köçdü.

Dissertasiya işinin II fəslə "Fərhad Ağazadənin Azərbaycan dilçiliyi və metodikasının formalaşmasında rolu" adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir: "F.Ağazadənin Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatları", "F.Ağazadənin Azərbaycan dilinə aid dərsləkləri" və "F.Ağazadənin metodiki mülahizələri".

"Fərhad Ağazadənin Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatları" adlanan birinci yarımfəsildə onun Azərbaycan dilinin fonetika, orfoqrafiya, leksika və morfologiyasına aid bir çox əsərləri və burada irəli sürülən fikirlər araşdırılır.

F.Ağazadənin çoxmiqyaslı yaradıcılığında, məhsuldar və çoxistiqamətli fəaliyyətində, heç şübhəsiz, birinci növbədə dilçilik fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. O, elmi fəaliyyətinə ilk müəllimlik dövründən başlamışdır. F.Ağazadə istedadlı və məhsuldar dilçi-türkoloq kimi 20 ildən

artıq müddətdə dilimizin müxtəlif sahələrinə aid dəyərli elmi əsərlər yazmışdır. Dilçilik elminin bütün sahələrinə: əlifba və onun tarixi, fonetika, imla və orfoqrafiya, morfolojiya, leksika və lüğətçiliyə dair dəyərli, məzmunlu əsərləri vardır.

I yarımfəslin "**Azərbaycan dilinin fonetikasi haqqında**" hissəsində müəllifin "**Türk dilində vurğu məsələsi**" əsəri nəzərdən keçirilmişdir. Müəllifin əlyazmaları içərisində 07.02.1925-ci ildə əski əlifba ilə yazılmış "Türk dilində vurğu məsələsi" adlanan əsərdə dilin fonetik sistemində mühüm yer tutan vahidlərdən biri olan vurğuya aid bir çox mühüm məsələlərə: türk dilində vurğu və onun yeri, heca və məntiqi vurğu, feil (inkar (qeyri-əti gələcək zamandan başqa) və şəxs şəkilçiləri), feili bağlama, zərfdə vurğu qəbul etməyən şəkilçilər, həmçinin qoşmaların bəzilərinə vurğu qəbul etməyənlər və onun səbəbi, vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər və onların yazıda fərqləndirilməsi, mürəkkəb sözlərdə vurğu, xitab və sual əvəzlilərinə vurğunun dəyişməsi, vurğu əlaməti və onun ərəb əlifbasında mümkünsüzlüyü, ərəz vəzninin türk dilinə təsiri, alınma sözlərdə vurğu, uzun heca, ərəb hərflərinin türk dilinə və vurğuya təsiri, bəzi sözlərdə iltisqiliyin pozulması və s. məsələlərə işıq salmış, nəinki öz dövrü, hətta bugünkü dilçiliyimiz üçün də dəyərli fikirlər söylənmişdir. Ümumiyyətlə, vurğu haqqında müasir dilçiliyimizdə olan fikirlərin hamısı ilk dəfə F.Ağazadənin «Türk dilində vurğu məsələsi» əsərində öz əksini tapmış və bir çox məsələlərdə olduğu kimi, vurğu mövzusunda da ilk hərtərəfli araşdırma məhz ona məxsusdur.

I yarımfəslin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası haqqında" adlanan hissəsində Fərhad Ağazadənin orfoqrafiyaya aid əsərləri araşdırılmışdır.

Ana dilimizin tədrisi ilə əlaqədar F.Ağazadənin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiyasının layihəsini hazırlamaqdan ibarət olmuşdur. Bununla o, dilimizin vahid orfoqrafiya üzrə öyrənilməsinə düzgün istiqamət vermişdir. Təəssüf ki, həmin illərin orfoqrafiya məsələlərini əks etdirən yazılarda F.Ağazadənin «Türk qrameri»ndəki «İmla» bəhsindən söhbət açılmır. Halbuki, o, burada 29 bənddən ibarət yazı qaydaları müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin Fərhad Ağazadənin bundan əlavə bu mövzuda «İmla üçün lisani-əsas» (əlyazma) əsəri (1920), «Vahid imlamız olmalıdır», «İmla qaydalarında ixtisar imkanlarına dair», «Türk dili və onun imlası», «Qamusalarda iki-üç imla» adlı məqalələri vardır. Yalnız sonuncu məqalə haqda bu mövzuda olan bəzi

kitablarda məlumat verilir. Halbuki dilçiliyimizdə orfoqrafiya prinsiplərinin müəyyənlişməsi F.Ağazadənin adı ilə bağlıdır.

F.Ağazadənin düzgün imla qaydaları, vahid imlanın əsasını təşkil edən ədəbi dilin yaradılmasından bəhs edən «**İmla üçün lisani-əsas**» əsəri əski əlifba ilə 20 səhifədən ibarət əlyazma şəklindədir. Yalnız Ə.Ağayevin məlumat verdiyi bu əsərdə Fərhad Ağazadə imla üçün hansı dilin əsas götürülməsi haqda məlumat verir və əsərini: «İmla üçün əsas ədəbi dil götürülməlidir», - fikri ilə yekunlaşdırır. Yazısını: «Türkoğlu Qurultayın qərarlarından biri də imlanın fonetik üsulla qurulmasıdır», - cümləsi ilə başlayan F.Ağazadə tələffüz qaydalarına toxunur. Əsərin canı da elə bundadır. Ədəbi dilin hər kəlməsi bir tələffüzə malik olmalı və bir tələffüzün də vahid imlası olmalıdır. Məlum olduğu üzrə ədəbi dil ümumxalq dili vahidləri üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat aparma yolu ilə formalaşan və ümumiləşən dildir. Belə əməliyyat dilin bütün vahidləri üzərində aparılır. F.Ağazadə də əsərdə bu fikrə tərəfdardır. Hər bir millətin ədəbi dili onun canlı şivələrindən birinin ya bir neçəsinin üzərində qurulmuş olur. F.Ağazadə ədəbi dil üçün Bakı dialektini ona görə seçir ki, həmin dövrdə o, özünü bir neçə dialektin qarışığı kimi bürüzə verirdi.

Beləliklə, Fərhad Ağazadə bu əsərdə imla üçün əsas olan ədəbi dilin quruluşu, nədən ibarət olması, necə yaradılması, imla hansı prinsiplərlə yazılmalıdır, tələffüz qaydaları, orfoqrafiyası haqda dəyərli məlumatlar vermişdir.

«**Türk qrameri**»ndə «**İmla**» bəhsi" adlanan hissədə F.Ağazadənin B.Çobanzadə ilə 1929-cu ildə nəşr edilən «Türk qrameri» - Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid qiymətli kitab araşdırılır. Bunu o vaxta qədər Azərbaycan dilinə aid Azərbaycan dilində yazılmış ən mükəmməl dərslik hesab etmək olar. «Türk qrameri» müasir baxımdan mükəmməl Azərbaycan dili dərsliyi tələblərinə cavab verə bilməsə də, o dövr üçün səviyyəli dərslik idi və 1930-cu illərdə tərtib edilmiş orta məktəb dərsliklərinə müsbət mənada təsir göstərmişdir».¹ Kitabın «İmla» və «Durğu işarələri» bəhslərini Fərhad Ağazadə, qalanlarını B.Çobanzadə yazmışdır.

«İmla» müqəddimə və 3 hissədən ibarətdir, 19 səhifəlik yazıdır. F.Ağazadə müqəddimədə imla üçün əsas olan ədəbi dilin yaranması və bunun nədən ibarət olması haqda fikir söyləyir. O, «Türk kəlmələrinin imlası» adlanan I hissədə türk sözlərinin orfoqrafiyasını 8 bənddə

¹Seyidov Y. Əsərləri: 15 cildə, II c. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, s. 389.

müəyyənləşdirir. Bu bəhs türk sözlərinin xüsusiyyətlərini təkcə orfoqrafiya baxımından deyil, həm də əsl türk sözlərini alınma sözlərdən ayırmaq baxımından bu gün də aktuallığını saxlayır. F.Ağazadə “Ərəb kəlmələrinin imlası» adlanan II hissədə imlanın faydasına olaraq ərəb nisbətləri və izafətlərinin türkcəsi ilə əvəz edilməsindən bəhs edir. «Əcnəbi kəlmələrin imlası» adlanan III hissədə Avropa sözlərinin yazılışından 15 bənddə bəhs edilir.

Beləliklə, «İmla» bəhsində orfoqrafiyamızın əsasını qoymuş qaydalardan bəhs edilir ki, sonralar, əsasən, özünün doğruluğunu sübut etmişdir. Bu sahədə yazılan sonrakı əsərlərdə «İmla»nın təsiri özünü göstərir. Deməli, F.Ağazadənin özünün etiraf etdiyi kimi, o, orfoqrafiyanın, yəni imla qaydalarının təməl daşını qoyanlardan biridir. F.Ağazadənin orfoqrafiyamızın sabitləşməsində rolu ilə yeni əlifba uğrunda mübarizəsini müqayisə etdikdə aydın olur ki, əlifba sahəsində olduğu kimi, onun Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının formalaşmasında xidmətləri əvəzsizdir.

«Türk qrameri»ndə Fərhad Ağazadənin yazdığı bəhslərindən biri də «**Durğu işarələri**»dir. Azərbaycan dilçiliyində çox məsələlərin ilk təşəbbüskarı F.Ağazadə olmuşdur. Yeni əlifbaya keçmək uğrunda atılan praktik addımlar və onun tarixi haqda əsərlər F.Ağazadənin adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda ərəb rəqəmlərini ilk dəfə o işlətməmiş, orfoqrafiya qaydaları və durğu işarələri haqda da ilk dəfə o məlumat vermişdir.

F.Ağazadə göstərir ki, durğu işarələrini işlətmək üçün qrammatikada xüsusi qanun olmalıdır. O zamanlar isə qrammatika kitablarında bu barədə müfəssəl məlumat verilmirdi. "Azərbaycanda ilk dəfə olaraq F.Ağazadə «durğu işarələrinin işlənməsi qaydalarını meydana gətirir. O, elmi göstərişlərini misallarla izah edir və fikrini sübuta yetirməyə çalışır. Nöqtənin nə zaman qoyulduğunu, cümlənin nə zaman abzasdan yazıldığını, tire işarəsinin dilimizdə yerini və sairələri ilk dəfə işləyib hazırlayır".¹

Burada F.Ağazadə dilimizdə işlənən durğu işarələrinin meydana gəlməsi tarixi, işlənmə məqamı haqda məlumat verir. Durğu işarələrinin tarixinə dair məlumatlar çox maraqlıdır. «Durğu işarələrinin işlədilməsində müəyyən qanunlar olmalıdır», - deyən F.Ağazadə 44 bənddən ibarət qaydalar müəyyənləşdirir. O, göstərdiyi hər bənddə durğu işarələrinin işlənməsinə aid çox misallar işlədir ki, bunların çox hissəsi A.Səhhət və M.Ə.Sabirin şeirləridir.

¹Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri.Bakı: Maarif, 1987, s. 88.

F.Ağazadənin tərtib etdiyi durğu işarələrinin işlənmə qaydası ilə onların indiki işlənmə məqamları arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Yalnız F.Ağazadə “da” iştirak bağlayıcısından əvvəl vergül işlədir. Bir də «və» bağlayıcısından sonra vergülün işləndiyini göstərir.

F.Ağazadə orfoqrafiya haqda fikirlərini davam etdirərək 1926-cı ildə **“Qamuslarda iki-üç imla” məqaləsini** yazmış və burada o, iki-üç cür yazılan türk sözlərindən bəhs edərək ərəb əlifbası ilə olan yazımımızın imlasını kəskin tənqid etmişdir. Bu məqalədə həmin dövrdə orfoqrafiya sahəsində, lüğətçilikdə olan bir çox problemlər və onların həlli yolları açıqlanmışdır.

Həmin məqalədən sonra F.Ağazadə **“Türk dili və onun imlası” (1926)** adlı məqaləsini yazaraq sərf-nəhv, istilah və şeir məsələlərinə toxunur. O, türk dilinin qrammatika kitablarında 3 dilin: ərəb, fars və türk dilinin qanunlarının eyni zamanda mövcudluğu səbəbindən terminlərin tam qarışıq düşməsinin qəti əleyhinə çıxır. F.Ağazadə termin məsələsinə münasibətdə öz mövqeyini göstərərək ərəb terminlərinin türk istilahları ilə əvəz olunması məsələsini qoyur.

“Vahid imlamız olmalıdır” (1927) məqaləsində yeni əlifbanı qəbul etdikdən sonra imla sahəsində də addımlar atmaq lazım olduğu qeyd edilir. Vahid imla üçün ədəbi dil olmalıdır və ədəbi dil hər hansı bir şivə əsasında formalaşır ki, bunun da F.Ağazadə Bakı mühitində mümkün olduğunu göstərir.

“Türk adları, ölçüləri və təqvimi” (1927) məqaləsində adından göründüyü kimi, türk xüsusi adları, ölçü vahidləri və təqvimdə ayların adları haqqında, yəni həmin sözlərin türkləşdirilməsi məsələsi barədə məlumat verilir. O, ölçü vahidlərinin türkləşdirilməsi zamanı dilimizin qayda-qanunlarını əsas götürməyi vacib sayır.

“Yeni əlifba ilə Şuralar İttifaqının türk-tatar ölkələrinin coğrafi adlar lüğəti tərtib edilməlidir” məqaləsində (1928) ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçdikdən sonra coğrafi adların yazılışında olan qarışıqlıq və bu vəziyyətdən çıxış yolları göstərilir. Bəzi adların bir neçə cür transkripsiyasını göstərən F.Ağazadə bu məsələnin nəinki imla və lüğətçilik sahəsində, həmçinin digər mühüm məsələlərdə də özünü bürüzə verdiyini göstərir. Bu məqalədə o, «Nə üçün coğrafiya və tarix adları türkləşdirilməmişlər?» məqaləsində qaldırdığı coğrafi adların türkləşdirilməsi məsələsini davam etdirərək türk-tatar ölkələrinin coğrafi adlarının düzgün yazılması üçün lüğətlərin tərtib olunmasının vacib olduğuna tərəfdar çıxır.

F.Ağazadə «İmla qaydalarında ixtisar imkanlarına dair» (rus dilində) adlı elmi məqaləsini də dilimizdəki sözlərdə əmələ gələn tədrici morfoloji dəyişikliklərə, bu dəyişikliklərin vaxtaşırı olaraq imla qaydalarında əks etdirilməsinə və həmçinin imla qaydalarını getdikcə təkmilləşdirmək zərurəti məsələsinə həsr etmişdir. O göstərir ki, imla qaydalarında təkcə fonetik prinsiplərə əsaslanması ona gətirib çıxarır ki, kim necə eşidərsə, elə də yazar. Bunun üçün morfoloji prinsip köməyə gəlir. Beləliklə, bütün ixtisarlara müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında olmalıdır.

Dissertasiyanın "**Azərbaycan dilinin morfoloqiyası haqqında**" adlanan hissəsində morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması haqqında "**Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları**" (tükənəklər) (1923) əsərindən bəhs edilir. Bu, F.Ağazadənin müasir dövrümüzdə ilk mətbu əsəridir.

Dilimizin daxili imkanları həddindən artıq zəngindir. Bu zənginlikdən səmərəli istifadə edən F.Ağazadə bu əsərdə 430 şəkilçini əlifba sırası ilə və hər şəkilçiyə aid nümunələr toplamışdır. Həmin şəkilçilərin bəziləri bugünkü dilçilikdə şəkilçi kimi qəbul edilməsə də, F.Ağazadə onları şəkilçi hesab edir. Məs: -az şəkilçisinə boğaz, ayaz sözlərini misal göstərilmişdir. Tarixən həmin sözlər düzəltmə olsa da, indi onlar sadədir. Bu qəbildən bir çox sözlər verilmişdir: Məs: astar, göyərçin, qardaş, gərdək, yardım, küpə, gecə, gözəl, boranı, yaşıl, ağız, boyun və s.

F.Ağazadə bəzən iki şəkilçini birlikdə verir. F.Ağazadə sifətin dərəcə şəkilçilərini, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçi kimi (-şın, -ımtraq, -sov, -raq, -dıqda⁴, dikcə⁴, -an²), bir şəkilçinin müxtəlif variantlarını ayrı – müstəqil şəkilçi kimi vermişdir.

Bu, F.Ağazadənin özünün dediyi kimi, «dil quruluşuna böyük faydası olan bir əsərdir". Bu şəkilçilər türk dilinin söz yaradıcılığında istifadə edildikdə dilimiz ərəb-fars təsirindən uzaqlaşmış olur. Düzdür, burada göstərilənlərin hamısını şəkilçi kimi qəbul etmək olmaz. Lakin onu "Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları"nda böyük addım hesab etmək olar. F.Ağazadə dilimizi alınma sözlərin əsarətindən qurtarmaq üçün milli şəkilçiləri toplamaqla yeni söz yaradıcılığı yolunda məsələnin praktik həllini tapmağa çalışmış, bu sahədə də novator kimi çıxış etmişdir.

"**Azərbaycan dilinin leksikası haqqında**" adlanan hissədə F.Ağazadənin "**Boyaqların adları başlı-başınanı qoyulmuşdur? (yaxud haradan götürülmüşdür?) türk filologiyasına doğru balaca başgic (qədəmə)**" əlyazma şəklində əski əlifba ilə yazılmış, 29 səhifədən ibarət

olan əsəri haqqında, burada rənglərin adları və onların hansı sözdən yarandığı, mənşəyi, etimologiyası, dəyişməsi və inkişafı haqda məlumat verilir, həmçinin təkcə dilimizdəki rənglərin deyil, həm də həmin sözlərin rus, fars və ərəb dilindəki qarşılığı və onların etimologiyası verilir. Bu baxımdan əsər indi də çox maraqlı və aktualdır.

«Cisimlər olmayınca bu hallara da imkan yoxdur. Məs: qızılığın çiçəyi olmasaydı, ona məxsus olan qırmızılığı, ətri, şəklinin və s. hallarını da dərk edə bilməzdik»,¹ - deyən F.Ağazadə bütün rəng adlarının əşya adlarından törədiyini göstərir. F.Ağazadə bir çox rəng adlarının etimologiyası barədə verdiyi fikirləri bir neçə dilin materialları əsasında müqayisə apararaq ümumiləşdirmişdir. O, sonda adları zikr edilən boyaqların türk, fars və ərəbcə əbcəd üsulu ilə ümumi cədvəlini, daha sonra rusca əlifba sırası ilə düzülmüş cədvəlini vermişdir. F.Ağazadə adları çəkilən boyaqların sayının 72 olduğunu qeyd etmişdir.

Beləliklə, F.Ağazadənin dilçilik fəaliyyətinə nəzər salandan sonra qətiyyətlə deyə bilərik ki, Fərhad Ağazadə Azərbaycan dilçiliyini yarıdanlardan idi, onun formalaşmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

"Fərhad Ağazadənin Azərbaycan dilinə aid dərslikləri" adlanan II yarımfəsildə onu görkəmli metodist kimi tanıdanmüştərək müəlliflərlə yazdığı "Əlifba" (1906), «İkinci il» (1908, 1912, 1925), «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912), «Yeni türk əlifbası» (1922), «Zəhmət məktəbi» (1926), «İşçinin II kitabı» (1921), «Savada doğru» (1928) "Türk qrameri" (1929) dərslikləri və bu mövzuda olan məqalələri araşdırılmışdır.

F.Ağazadə təkcə Azərbaycan dilinin nəzəri əsasları deyil, onun məktəblərdə tədrisi üsulları haqqında da qiymətli əsərlər yazmışdır. O, ərəb, fars, fransız dillərinə bələd olub, rus və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Bu səbəbdən də dünya elmi-pedaqoji fikrini əks etdirən müxtəlif ədəbiyyatdan lazımınca faydalanaraq bir sıra dərs vəsaitlərinin yazılmasında, hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. XX əsrin əvvəllərində F. Ağazadə də dilimizin tədrisi yollarını düşünməyə başladı. Onun dilin tədrisi haqda elmi əsəri olmasa da, bu sahədə bir çox məqalələri və dərslikləri vardır. Onun fikrincə: «dərslik uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalı, şagirdə elmi bilik verməklə yanaşı, onu tərbiyə də etməlidir. Dərslikdə əyanilikdən – şəkil və sxemlərdən geniş istifadə edil-

¹Ağazadə F. Boyaqların adları başlı-başınamı qoyulmuşdur? (yaxud haradan götürülmüşdür?) Türk filologiyasına doğru balaca başgic (qədəmə), Fond - 515, saxlanma vahidi 1, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi.

məli, uşaqların fikri, idraki fəaliyyətini artıran mətnlər, çalışmalar verilməlidir».¹

F.Ağazadənin dərslik tərtibində ilk təcrübəsi A.Əfəndizadə və S.S.Axundovla birgə yazdıqları **“Əlifba”(1906)** kitabı olmuşdur.

Bir il sonra Müəllimlər qurultayının tövsiyəsi ilə F.Ağazadə bir neçə müəllimlə birgə (Süleyman bəy Əbdürəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) **“İkinci il”**²

kitabını çap etdirdi. "İkinci il" ilk dəfə Tiflisdə Ömər Faiqin rəhbərlik etdiyi "Qeyrət" mətbəəsində çap olunmuş, "Molla Nəsrəddin" jurnalı dərsliyin nəşri haqqında xüsusi elan dərc etmişdi.³

F. Ağazadə dərslik tərtib etmək fəaliyyətini davam etdirərək 1912-ci ildə **“Ədəbiyyat məcmuəsi”** adlı müntəxabat kitabını nəşr etdirir və ədəbiyyat tədrisi haqqında fikirlərini ümumiləşdirir. "Onun 1912-ci ildə Bakıda İsa bəy Aşurbəylinin “Kaspi” mətbəəsində Musa Əsgərzadənin redaktorluğu ilə çap olunmuş “Ədəbiyyat məcmuəsi” adlı 370 səhifəlik dərsliyi xüsusi maraq doğurur”.⁴Ümumiyyətlə, F.Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi” dərsliyi o dövrdə ədəbi-pedaqoji mühitdə böyük maraq oyatmaqla Azərbaycanda bu sahədə tədris vəsaitlərinin hazırlanmasının sonrakı mərhələlərinə də təsir göstərmişdir.

F.Ağazadənin **“Yeni türk əlifbası” dərsliyi** Şərqdə ilk dəfə olaraq fonetik metod əsasında tərtib edilmişdir.⁵ F.Ağazadə özünün «Azərbaycanda yeni türk əlifba ideyalarının yaranması tarixi və həyata keçirilməsi» əsərində «Dərsliyin tərtibi» adlı III hissədə bu kitab haqda, onun üstünlükləri və çatışmazlıqları haqda məlumat verir. “Yeni türk əlifbası” 2 hissədən ibarətdir: əlifba və oxu materialı. I hissədə latın hərfləri və ərəb hərfləri paralel, həmçinin hərflər əlifba sırası ilə deyil, çox işlənən hərflər əvvəl verilmiş, hərflər tələffüz və yazılış cəhətdən asanlıq dərəcəsinə görə düzülmüşdür. Paralellik - ərəb hərflərini bilənlər üçün bu üsulla yeni əlifbanı öyrənmək nəzərdə tutulmuşdur. Bunun o qədər

¹Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri.Bakı: Maarif, 1987, s. 71.

²Ağazadə F., Mahmudbəyov M.,Əbdürəhmanzadə S., Axundzadə S., Əfəndizadə A. İkinci il, Bakı, 1908, 1912, 1925.

³"Molla Nəsrəddin", 1908, №2.

⁴Həşimli H. Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə ədəbi-elmi fikir. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 354.

⁵Ağazadə F., Axundzadə S., Məhərrəməzadə M.C. Yeni Türk əlifbası, Bakı: Qızıl Şərq mətbəəsi, 1924, s. 15.

əhəmiyyətli olmadığını görənlər kitabın IV nəşrini yalnız latın əlifbası ilə çap etdirdilər. Hər hərfin yazı və çap variantları əks olunmuşdur. Verilən nümunələr də yazı və çap şəklində verilmişdir. II hissədə izahedici oxu nümunələri – F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabında toplanmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri verilmişdir. Klassik ədəbiyyat nümunələrindən fərqli olaraq, onlar sadə və anlaşılıqlı olmaqla yanaşı, həm də bütün ərəb və fars sözləri türkləşdirilmiş, ahəng qanununa tabe edilmişdir. «Bəzi qüsurlara baxmayaraq, «Yeni türk əlifbası» həm forma, həm məzmunca əvvəlki əlifba kitablarından üstündür».¹

F.Ağazadə, Y.Əliyev, N.K.Sanılının birgə yazdığı «**Zəhmət məktəbi» dərsliyi (1926, 1928)**, I dərəcəli məktəblərin 2-ci sinfi üçün kompleks proqram əsasında tərtib edilmiş və 1926-cı ildə nəşr edilmişdir. 182 səhifədən ibarətdir.

Bu, oxu dərsliyi olsa da, ölçü vahidləri, termometr, saat, təbiət hadisələri, bitki aləmi, fəsillər, heyvanlar və s. haqda yetərli məlumatlar əks olunmuşdur. Burada hər mövzuda mətnlər, onlara aid şəkillər, tapşırıq, yazı verilmişdir. Mövzular çox ibrətamiz, maraqlı, məlumatvericidir. Kitabda dövrün və günün yenilikləri öz əksini tapa bilmişdir. Burada hər mətdən sonra verilən şifahi və yazıya aid tapşırıqlar dil qaydalarının möhkəmlənməsinə və rəhbərliyi nitqin inkişafına xidmət etməklə yanaşı, həmçinin şagirdlərin ümumi dünyagörüşünü formalaşdırır. Lakin «Kompleks proqramda didaktikanın yaxından uzağa qaydası təhrif edilirdi. Ona görə də

«**Savadla doğru» (1927, 1928) dərsliyi** 165 səhifədən ibarətdir. «Savadsızlıqla mübarizə» cəmiyyətinin nəşriyyatı tərəfindən 1927-cı ildə nəşr edilmiş və M.Mircəfərzadə, C.Möhsünzadə, Y.Əlizadə və F. Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. Dərslük «Yeni türk əlifbası» kimi əlifba və oxu materiallarından ibarətdir. Oxu materialları böyüklərin siyasi savadlanması və ölkəmiz haqda məlumatlar əldə etmək məqsədi daşıyır. Burada da əlifbanın düzülüşü, ərəb və rum rəqəmləri verilir. Dərslükdə hərflər əlifba sırası ilə deyil, işlənmə tezliyinə görə, çox işlənən hərflər əvvəl, az işlənən hərflər sonra, həm də hərflərin və hərflərə aid nümunələrin yazı və çap variantı verilmişdir. «Savadla doğru» kitabını bir dərslük olmaqdan əlavə, ən gözəl məlumat kitabı adlandırmaq olar.

¹Агазаде Ф. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. Баку: 1926, с. 20.

F.Ağazadənin sırf dilçiliklə bağlı dərsliyi B.Çobanzadə ilə birlikdə yazdığı **“Türk qrameri”**dir.

F.Ağazadənin arxivində 91 səhifədən ibarət yeni türk əlifbası ilə yazılmış **məktəblilər üçün tərtib edilmiş oxu vəsaitinin** əlyazmasına rast gəldik. O, dərslik kimi çap olunmasa da, çox maraqlı materiallarla zəngindir

“Fərhad Ağazadənin metodiki mülahizələri” adlanan III yarımfəsildə təcrübəli pedaqoq F. Ağazadənin yeni əlifbanın tədrisi yolları haqda düşüncələri təhlil edilmişdir. Onun əlyazmaları arasında rast gəldiyimiz **«Şəkillərdə hərflər» (Savad öyrədişinə yardımçıdır) adlı məqaləsi (3.07.1923, əlyazma)** məktəblərdə əlifbanın şagirdlərə asan öyrədilməsi yollarından bəhs edir. O, fikrini onun ardınca **«Kubçalar ilə xırda çocuqlara savad öyrədişi»** adlı məqaləsi ilə davam etdirir. Bu məqalə yuxarıdakı məqalədən bir gün sonra 4.07.1923-cü ildə yazılmış 14 səhifədən ibarət olub əlyazma şəklindədir. Məqalə uşaq bağçalarında təlim-tərbiyə işinin təşkili məsələsinə həsr edilmişdir. F.Ağazadənin bu məqaləni yazmaqda məqsədi ondan ibarət idi ki, o, uşaqların I sinfə uşaq bağçalarında hazırlanmasını istəyirdi.

“Yeni əlifbanın tədrisində səslə, yoxsa amerikan metodu?” məqaləsi («Звуковой или американский метод преподавания на новом алфавите?» rus dilində) də F.Ağazadənin orijinal metodiki fikirlərinin təzahürüdür. F.Ağazadə məqalədə 1926-1927-ci illərdə məktəblərdə tətbiq edilən amerikan (tam kəlmə) üsulundan və onun türk dili üçün yaramadığından bəhs edir. Əlifba tədrisinin yeni və əlverişli üsullarını axtaran bir müəllim kimi F.Ağazadə amerikan üsulunun türk dilinə uyğun olmadığını sübut edərək onun yeni olmasına baxmayaraq, tam əleyhinə çıxır. F.Ağazadənin fikrincə, dil metoda deyil, hətta başqa dillər üçün nə qədər ideal olsa da, metod dilə uyğunlaşmalıdır.

Dissertasiya işinin III fəslə "Fərhad Ağazadənin əlifba haqqında fikirləri" adlanır.Yeni türk əlifbası və onun tarixinə aid əsərləri araşdırılmışdır.

20-ci illərdə dövlət üçün əski Azərbaycan yazısını dəyişmək mühüm məsələ idi. “Ərəb yazısının arxasında aradan götürülməli, unudurmalı olan, dövrün havasına uyğun olmayan çox şey dayanırdı: mənlikdən, adi ənənələrdən başlamış xalq təfəkkürünə, milli və dini münasibətlərə qədər... Bu bir növ Şərqə hücum taktikası idi. Xalqları öz kökündən, tarixindən

ayırmaq taktikası idi”¹. Əlifba dəyişdirilməsi məsələsini hər hansı ziyalının adı ilə bağlamaq olmaz. Bunu dövlət həyata keçirməsəydi, mümkün olmayacaqdı. Sadəcə ümumi axında hərənin öz payını müəyyənləşdirmək lazımdır və F.Ağazadə bu axında fərqlənənlərdən, öndə gedənlərdən idi.

F.Ağazadənin əlifba tarixinə həsr etdiyi əsərləri istər dilçilik, istərsə də tarixi baxımdan dəyərlidir. “Hətta latın əlifbasının düşmənləri arasındabelə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri”²kimi qiymətləndirilən F.Ağazadə dövrünün bir çox ziyalıları kimi yeni əlifba uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, onu nəzəri cəhətdən sübut edən əsərlər yazmışdır. F.Ağazadənin köhnə əlifba, onun qüsurları, yeni əlifba hərəkəti və tarixi haqqında 4 əsəri vardır: “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” (1922, əski əlifba ilə türk dilində), “Azərbaycanda yeni türk əlifba ideyalarının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi” (1926, rus dilində), “Yeni türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar” (1927, rus dilində), “Yeni əlifba hərəkətinin inkişaf tarixi və uğurları haqqında oçerk” (1928, rus dilində). Bunlardan başqa bir çox qəzet və jurnallarda bu mövzuya aid çoxsaylı məqalələri vardır.

“Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri (1922) yeni əlifbanın üstünlükləri haqda Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən nəşr edilən ilk əsərdir. Əlifba və onun yaranma tarixi, ərəb əlifbası və onun qüsurları, yeni latın əlifbası və onun uğrunda mübarizə aparan, yeni əlifba layihələri ilə çıxış edən şəxslər ardıcılıqla, faktlarla dərin və dəqiq şəkildə verilmişdir. Bu, istər əlifbanın mənşəyi, tarixi, istərsə də latın əlifbası uğrunda mübarizə hərəkəti, I, II Müəllimlər Qurultayları, Cümhuriyyət dövrü Əlifba İslahat Komissiyası və AYTƏK-in yaranması tarixi haqda məlumat əldə etmək baxımından çox qiymətli monoqrafiyadır. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri 196 səhifədən 17 hissədən ibarət iri həcmli monoqrafiyadır.

17 hissədən beşi əlifba, onun mənşəyi yaranması, növləri haqqındadır. Ərəb əlifbasının saitsizliyinə toxunan F.Ağazadə bu xüsusiyyətin Azərbaycan dili üçün çox böyük çətinlik törətdiyini göstərəkən bir-bir bütün saitləri analiz edir.

“Ərəb hürufatının islahına və təbdilinə çalışanların tarixçələri” adlı XV hissədə Azərbaycanda yeni əlifba uğrunda mübarizə aparan

¹Seyidov Y. Əsərləri: 15 cildə, II c. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, s. 360.

²Ağamalioğlu S. F.Ağazadə haqqında rəyi, 7 mart 1929, rus dilində, Fond-515, sax.vahidi 68. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi.

şəxsiyyətlər haqda geniş məlumat verir. Monoqrafiyanın bu hissəsi latın əlifbası uğrunda mübarizə hərəkatının tarixi baxımından qiymətlidir.

Beləliklə, bu əsərdə daş dövründən öz dövrünə qədər yazı növləri, bütün əlifbaların xüsusiyyətləri, ərəb əlifbasının yaranması, tarixi, qüsurları, türk dilinə yaramamasının səbəbləri, təlim-tədris prosesində törətdiyi çətinliklər, latın əlifbasının yaranması, tarixi, əhatə dairəsi, üstünlükləri, əlifba hərəkatının tarixi haqqında mükəmməl, dolğun, hərtərəfli məlumat verilmiş, elmi dəlillərə və faktlara əsasən isbat edilmişdir.

F.Ağazadənin yeni əlifba haqqında ikinci kitabı olan **“Azərbaycanda Yeni türk əlifbası ideyalarının yaranması tarixi və onun həyata keçirilməsi” (1922-1925-ci illər) (rus dilində)** əsəri Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən 1926-cı ildə nəşr edilmiş və latın əlifbası ideyalarının yaranması və geniş vüsət almağa başladığı dövrləri əhatə edir.

60 səhifədən ibarət olan bu əsərinde yeni əlifbanın yaranması, dərslərin hazırlanması, təşviqat, kurslar, qəzetin yaranması, mətbuatın rolu, əlifbanın məktəblərə tətbiqi kimi məsələlərə toxunaraq yeni əlifbaya keçilən 3 il ərzində görülən işləri dolğun və aydın əks etdirmişdir

1927-ci ildə ÜMYTƏK tərəfindən nəşr edilən **“Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar” (vahid şəklə salınması) əsəri (rus dilində)** F.Ağazadənin yeni əlifba haqqında üçüncü kitabıdır. ÜMYTƏK-in “Unifikasiya” plenumu adlanan Bakı plenumunun (3-7 iyun 1929) işində fəal iştirak edən F.Ağazadənin elə həmin il “Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar” adlı 39 səhifəlik kitabı çap olundu. Digər məsələlərdə olduğu kimi, bu məsələ haqda da yenə ilk dəfə F.Ağazadə yazır. F.Ağazadənin kitabı giriş və 7 hissədən ibarətdir. Burada F.Ağazadə yeni türk-tatar əlifbasının vahid şəklə salınması, birləşdirilməsi yolunda görülən işləri təfərrüatı ilə elmi cəhətdən analiz edərək sait və samit hərflər, uyğunlaşma metodları, bəzi prinsiplərin araşdırılması və qiymətləndirilməsi, hərflərin çap, yazı, sətiri və baş işarələri, mübahisəli təsvirlərin unifikasiyası, yeni türk-tatar əlifbasında hərflərin düzülüşü haqda məlumat verir.

1928-ci ildə Kazanda nəşr olunmuş **“Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında очерк” əsəri (rus dilində)** F.Ağazadənin yeni əlifba hərəkatı haqqında dördüncü - sonuncu əsəridir. Monoqrafiyanın B.Çobanzadə ilə yazılması nəzərdə tutulsa da, əsər ÜMYTƏK-in üzvü Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birgə yazılmışdır.

Kitab 134 səhifə 19 hissədən ibarətdir ki, onun üçdə ikisini, yəni 14 hissəsini F.Ağazadə, son 5 hissəni isə Q.Qaraqaşlı yazmışdır. Kitabın

“İslamın yaranması və ondan əvvəlki dövrlərdə ərəb əlifbasındakı ilk islahatlar”, “Ərəb əlifbasının əsas qüsurları”, “XIX əsrin mübarizləri və onların layihələri” adlı hissələr, demək olar ki, “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” kitabındakı bəzi hissələrin rusca tərcüməsidir.

Beləliklə, bu əsər Azərbaycanda yeni əlifba hərəkatının yaranması, inkişafı, tarixi və uğurları haqqında ilk və müvəffəqiyyətli əsərdir və həmin dövrün tarixini müfəssəl əks etdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, F.Ağazadənin yeni əlifba haqqında çoxsaylı məqalələrindən biri də **“Yeni əlifba tarixindən bir parça”** (1927) məqaləsidir.¹ Bu məqalə, demək olar ki, “Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında очерк” əsərinin qısa xülasəsidir, yəni yeni əlifba yolunda əldə edilən nəticələr müxtəsər şəkildə verilmişdir.

“Yeni əlifbanın birləşməsi”(1927, əski əlifba ilə) məqaləsi demək olar ki, “Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar” kitabının xülasəsidir. F.Ağazadə burada ÜMYTƏK-nin yaradılması və onun 1927-ci il iyun ayının 3-7-də Bakıda keçirilən plenumunda türk-tatar respublikalarından Elmi Şuraya göndərilən əlifba layihələrinin birləşdirilməsində qarşıya çıxan çətinliklər və onların həlli yolları barədə məlumat verir. **“Yeni əlifbanın Şərqdə intişarı”** (1927, əski əlifba ilə) məqaləsində yeni əlifba uğrunda aparılan mübarizə və əldə olunan müvəffəqiyyətlərdən bəhs edilir.

Dissertasiyanın **"Nəticə"** hissəsində isə ayrı-ayrı fəsilərdə irəli sürülən fikir və mülahizələr, elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1. M.F.Axundovdan başlayaraq ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə F.Ağazadənin müstəsna rolu var. O, bu yolda ən bərişmaz və ardıcıl mübarizə apararaq əməli, praktik tədbirlərlə yanaşı, latın əlifbasını nəzəri cəhətdən təsdiqləyən əsərlərin: 4 kitab və çoxsaylı məqalələrin müəllifi kimi çıxış edərək yeni türk əlifbasının tarixini yazmışdır.

2. F.Ağazadənin özünün 1906-cı ildə tərtib etdiyi əlifba layihəsi var idi. Həmin layihə 29 hərfdən ibarət olub, j və x hərfləri yox idi.

3. Səhhətinin pis olmasına baxmayaraq, əsl milli ziyalı mövqeyindən çıxış edərək F.Ağazadə AYTƏK-in sədri və üzvü, ÜMYTƏK-in və Elmi Şurasının üzvü, Türkoloji Qurultayın fəal iştirakçısı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tarix şöbəsinin müdiri kimi həmişə bu amal uğrunda fədakarlıqla çalışmış və arzularının

¹Ağazadə F. Yeni əlifba tarixindən bir parça // Dan ulduzu jurnalı, Tiflis, 1927, № 10.

gerçəkləşdiyinin - ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunmasının şahidi olmuşdur. Bu baxımdan onu xoşbəxt şəxsiyyət hesab etmək olar.

4. F.Ağazadə Azərbaycan dilçiliyində ən aparıcı alimlərdən biri, dilçiliyimizin yaradıcılarından olmuşdur. O, Azərbaycan dilinin praktik problemlərinin (əlifba, fonetika, orfoqrafiya, söz yaradıcılığı, leksika, ədəbi dil) həlli üzərində işləyirdi, bir çox sahələrdə ilk söz və təşəbbüs ona məxsusdur. F.Ağazadənin dilçilik görüşləri tam yeni və müasir elmi əsaslarla səsləşməkdədir.

5. F.Ağazadə yeni əlifba əsasında dilimizin yeni orfoqrafiya qaydalarını tərtib edənlərin birincisi idi.

6. “F.Ağazadə “Türk dilində vurğu məsələsi” əsəri ilə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə vurğu haqda müfəssəl məlumat vermiş, vurğuya aid bir çox mühüm məsələlərə işıq salmış, nəinki öz dövrü, hətta bugünkü dilçiliyimiz üçün də dəyərli fikirlər söyləmişdir.

7. Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələri haqqında ilk məlumat F.Ağazadəyə məxsusdur. Burada o, dilimizdə işlənən durğu işarələrinin meydana gəlməsi tarixi, işlənmə məqamı haqda məlumat vermişdir.

8. Ana dilinin düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün yollar axtaran F.Ağazadə söz yaradıcılığına aid “Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları” (tükənəklər) adlı əsəri ilə ilk dəfə şəkilçiləri (430 şəkilçi) sistemli şəkildə toplamış, yeni söz yaradıcılığı yolunda məsələnin praktik həllini tapmağa çalışmış, bu sahədə də novator kimi çıxış etmişdir.

9. F.Ağazadə müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini, yəni ərəb rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə işlətməmişdir.

10. F.Ağazadə ümümxalq danışq dilini ədəbi dil üçün əsas mənbə hesab edirdi. Bu barədə fikirləri onun “İmla üçün lisani-əsas” adlı əsərində ümumiləşdirilmişdir.

11. F.Ağazadə Azərbaycan dilinin leksikası haqqında “Boyaqların adları başlı-başınamı qoyulmuşdur?(yaxud haradan götürülmüşdür?) Türk filologiyasına doğru balaca başgic (qədəmə) əsərini yazmış və rənglərin adları və onların hansı sözdən yarandığı, mənşəyi, etimologiyası, dəyişməsi və inkişafı haqda məlumat vermişdir.

12. F.Ağazadə 30 illik müəllimlik fəaliyyəti dövründə görkəmli pedaqoq və 7 dərslük müəllifi olan metodist kimi məşhurlaşmışdır. Onun metodikaya aid elmi əsəri olmasa da, F.Ağazadə bir sıra məqalələrində qiymətli metodik mülahizələr irəli sürmüşdür.

13. F.Ağazadə uşaq bağçasının böyük qruplarında məktəbdə təhsil almağa hazırlıq prosesinin nəzəri əsasını və metodikasını işləmiş, uşaq bağçalarında yeni əlifba ilə tədrisin əsasını qoymuşdur.

14. F.Ağazadə əsl vətənpərvər kimi Vətəninin bütün problemlərinə mütərəqqi mövqedən yanaşaraq dövrü mətbuatda müxtəlif hadisələrə aid çoxsaylı məqalələri ilə dövrünün qəzet və jurnallarında mütəmadi çap olunan görkəmli bir publisist kimi tanınmışdır.

15. F.Ağazadə eyni zamanda dərin biliyə malik olan ədəbiyyatşünas idi. Ədəbiyyatşünaslıq aləmində dilçilikdə qazandığı mövqeyə qalxa bilməsə də, onun bu sahədə “Əkinçi” və ya “Həsən bəy Zərdabinin tərcümeyi-halı” (1926), “Fərudin bəy Köçərlinin bioqrafiyası”, tarix və coğrafiyaya aid “Firəngistan” (1915) adlı dəyərli əsərləri vardır.

Biz burada F.Ağazadənin demək olar ki, dilçiliyə aid bütün əsərlərini və dərslərlərini nəzərdən keçirməyə çalışdıq. Onun ədəbiyyatşünaslığa aid əsərləri və publisistikası geniş və dərin tədqiqini gözləyir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Fərhad Ağazadə irsinin tədqiqinə bir nəzər // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası № 4, Bakı, 2010, s.10-13

2. F.Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” əsəri haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası № 2, Bakı, 2012, s.5-13

3. Fərhad Ağazadənin özünəqədərki yeni əlifba layihələrinə münasibəti // Filologiya məsələləri. Elm və təhsil, Bakı, 2012, s.310-315

4. Fərhad Ağazadənin “Türk dilində vurğu” əsəri // Dil və ədəbiyyat, № 4 (84) Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2012, s.108-112

5. Fərhad Ağazadə və Türkoloji Qurultay // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, Научный журнал, Том 25 (64) № 2, ч. 2, Симферополь, 2012, s. 24-30

6. Fərhad Ağazadə görkəmli dilçi, təcrübəli metodist və publisistdir // Ленинградский Государственный Университет им. А.С. Пушкина, V Международная научно-практическая конференция. Перевод, язык, культура. Санкт-Петербург, 28.02.2014, s.19-23

7. Fərhad Ağazadənin dərsləkləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası № 4, Bakı, 2015, s.10-18

8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının formalaşmasında Fərhad Ağazadənin rolu // Gəncə Dövlət Universitetinin xəbərləri, 2017, № 3

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ФАРХАДА АГАЗАДЕ

Резюме

Диссертация состоит из «Введения», трёх глав, «Заключения», библиографии трудов Ф.Агазаде и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах исследования, об истории вопроса, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Жизнь и деятельность Фархада Агазаде» состоит из двух подглав. В этой главе речь идёт о жизни Ф.Агазаде, о его роли в переходе на латинский алфавит в Азербайджане, о его научной деятельности, охватывающей два периода (1900-1918, 1918-1931). В первой подглаве «Жизнь Фархада Агазаде» даются сведения о жизни Фархада Машади Рагим оглы Агазаде «Шаргли». Во второй подглаве «Деятельность Фархада Агазаде» прослеживается вся его деятельность, в частности его борьба за латинский алфавит. Для уяснения позиции Ф.Агазаде в данном вопросе рассматриваются предыдущие алфавитные реформы и отношение Ф.Агазаде к ним; делаются экскурсы в историю борьбы за новый алфавит.

Вторая глава диссертации «Роль Фархада Агазаде в формировании азербайджанского языкознания и методики» состоит из трёх подглав. В первой подглаве «Исследования Ф.Агазаде по различным областям азербайджанского языкознания» отмечается, что Ф.Агазаде, талантливый и продуктивный лингвист-тюрколог, за свою более чем 20-летнюю научную деятельность написал ценные труды по различным разделам азербайджанского языкознания. В данной подглаве исследуются его труды по фонетике, орфографии, лексике и морфологии азербайджанского языка, его мысли и суждения о различных научных проблемах. Во второй подглаве к исследованию привлекаются его 7 учебников и статей, написанных в соавторстве и снискавших ему известность видного методиста. В третьей подглаве

анализируются размышления опытного педагога Фархада Агазаде о методах обучения новому алфавиту.

В третьей главе диссертации «Мысли Фархада Агазаде об алфавите» исследуются труды Ф.Агазаде, посвящённые тюркскому алфавиту и его истории. Эти труды представляют не только лингвистическую, но и историческую ценность. Ф.Агазаде как и многие представители интеллигенции того периода не только вёл борьбу за первый алфавит, но и писал труды, теоретически подтверждающие его идеи. В этой главе исследуются четыре труда Ф.Агазаде, посвящённые старому алфавиту, его достоинствам и недостаткам, движению за новый алфавит и его истории, а также его многочисленные статьи по данной теме, опубликованные в различных газетах и журналах.

В «Заключении» обобщаются основные научно-теоретические результаты исследования.

FARHAD AGAZADEH'S LINGUISTIC VIEWS

Summary

The dissertation consists of "Introduction", three chapters, bibliography of F.Agazadeh's works and list of references.

The "Introduction" contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; the information about the object, subject, purpose, tasks, methods of the research, the history of the problem, about the structure and appraisal of the dissertation.

The first chapter "Farhad Agazadeh's life and activity" consists of two subchapters. This chapter deals with F.Agazadeh's life, his role in the transition to the Latin alphabet in Azerbaijan, his scientific activity including two periods (1900-1918; 1918-1931).

The first subchapter "Farhad Agazadeh's life" contains the data about Farhad Mashadi Rahim ogli Agazadeh "Shargli". His activity, specially his struggle for the Latin alphabet is tracing in the second subchapter "Farhad Agazadeh's activity". The previous alphabet reforms, Farhad Agazadeh's attitude to them are considered in this subchapter in order to understand Farhad Agazadeh's position in this problem; the excursus in the history of the struggle for the new alphabet is carried out.

The second chapter of the dissertation "Farhad Agazadeh's role in formation of Azerbaijani linguistics and methodics" consists of three subchapters. The first subchapter is called "Farhad Agazadeh's researches on the different spheres of Azerbaijani linguistics". It is noted that F.Agazadeh, the talented and productive linguist-turkologist, wrote the valuable works on the different sections of Azerbaijani linguistics during his more than 20 years scientific activity. This subchapter contains the research of his works on phonetics, orthography, lexicology and morphology of the Azerbaijani language, his thoughts and views about the different scientific problems. The second subchapter deals with the analysis of his 7 text-books and articles written in co-authorship that won fame for him as a prominent specialist in educational methods.

The experienced teacher Farhad Agazadeh's thoughts about instruction in the new alphabet are analysed in the third subchapter.

The third chapter of the dissertation “Farhad Agazadeh’s thoughts about the alphabet” contains the research of F.Agazadeh’s works dealt with the Turkic alphabet and its history. These works are very valuable both from linguistic and historical standpoints.

F.Agazadeh like many representatives of the intelligentsia of that period struggled for the new alphabet and also wrote the scientific works that corroborated theoretically his ideas.

This chapter contains the analysis of four F.Agazadeh’s works dedicated to the old alphabet, its defects, to the movement for the new alphabet and its history, and also his numerous articles on this theme published in the different newspapers and journals.

The “Conclusion” contains the generalization of the main scientific-theoretical results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ГАХРАМАНЛЫ ЕГЯНА ВАСИФ ГЫЗЫ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ФАРХАДА АГАЗАДЕ

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

Баку - 2017

29